



zbornici

KSENIIJA ATANASIJEVIĆ O MENI ĆE GOVORITI MOJA DELA

UREDNICI

dr Zorica Mršević
Marko Jovanović

ИГРУ

IZDAVAČ

Institut društvenih nauka

Beograd, 2020

ZA IZDAVAČA

dr Goran Bašić

RECENZENTKINJE

prof. dr Ljubinka Trgovčević-Mitrović

prof. dr Biljana Dojčinović

dr Lilijana Čičkarić

prof. dr Ivana Kronja

dr Natalija Mićunović

EDICIJA

Zbornici

UREDNUĆA EDICIJE

dr Mirjana Dokmanović

REPRODUKCIJA NA KORICI

Ksenija Atanasijević

Portret je naslikala Nadežda Petrović 1912.
godine. Ksenija je pozirala sa velikim crnim šeširom
koji je Nadežda donela iz Pariza svojoj sestri Milici. To
je poslednji portret koji je slikarka naslikala pred
odlazak u ratove iz kojih se nije vratila.
(Spomen-zbirka Pavla Beljanskog)

ISBN 978-86-7093-236-4

zbornici

KSENIJA ATANASIJEVIĆ: O MENI ĆE GOVORITI MOJA DELA

UREDNICI

dr Zorica Mršević
Marko Jovanović



INSTITUT
DRUŠTVENIH NAUKA
BEOGRAD
INSTITUTE
OF SOCIAL SCIENCES
BELGRADE

MARINKO LOLIĆ

Institut društvenih nauka, Beograd

marinkololic@gmail.com

Branislav Petronijević i Ksenija Atanasijević – dva shvatanja filozofije i filozofa u savremenom filozofskom diskursu¹

Apstrakt

Branislav Petronijević je odigrao izuzetno višestruko važnu ulogu u razvoju akademske filozofije u našoj sredini. Posle odbrane doktorske teze iz filozofije u Lajpcigu (1898), on je ubrzo postao profesor na Velikoj školi (1898) i potonjem Univerzitetu (1905) u Beogradu, gde je uveo niz novih filozofskih disciplina i sistematskim akademskim radom značajno unapredio nastavu filozofije u našoj sredini. U srpskoj filozofiji prve polovine dvadesetog veka, ime ovog filozofa bilo je sinonim za pojam filozofije i filozofa.

Pored međunarodnog filozofskog ugleda Petronijević je stekao značajnu popularnost i u jednom krugu naših akademskih filozofa koji su u svojim shvatanjima filozofije i filozofa sledili najvećeg srpskog metafizičara. U tom krugu Petronijevićevih učenika posebno mesto pridalo je talentovanoj Kseniji Atanasijević, prvoj ženi, koja je stekla doktorat iz filozofije na beogradskom Univerzitetu, prvoj ženi, koja je postala docent na Filozofском fakultetu Univerziteta u Beogradu. Velike zasluge autoritativnog Branislava Petronijevića za dolazak Ksenije Atanasijević na Univerzitet i njen ulazak u srpsku akademsku filozofsku elitu, oblast kulture u kojoj su tradicionalno dominirali muškarci, nisu ništa manje od njegove, nikad sasvim razjašnjene, uloge u njenom kasnijem uklanjanju sa Filozofskog fakulteta. Filozofski aspekti ovog događaja imaju izuzetan značaj, ne samo za razumevanje razvoja naše filozofske misli, već i za celokupnu srpsku modernu građansku kulturu i ulogu u javnom životu naše intelektualne elite u prvoj polovini XX veka.

U ovom radu autor nastoji da osvetli nedovoljno vidljive filozofske aspekte tog događaja i da ukaže na mene u shvatanju pojma filozofije i filozofa u radovima Ksenije Atanasijević, kao jedne od ključnih tačaka razdora između nje i njenog mentora Petronijevića, koja još uvek nije dovoljno istražena, i koja i danas, kada filozofsko polje nema više re-

¹ Rad je napisan u okviru Programa istraživanja Instituta društvenih nauka za 2020. godinu koji podržava Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja.

striktivan stav prema onom ženskom (rodu) u filozofiji, može biti zanimljiva za istraživanje i razumevanje rekonceptualizacije temeljnih pojmljova savremenog srpskog filozofskog diskursa.

Ključne reči: filozofija, filozof, univerzitet, Branislav Petronijević, rođeni metafizičar, Ksenija Atanasijević, filozofkinja, feminizam, rod

■ Prema sopstvenom samorazumevanju svog intelektualnog razvoja, Ksenija Atanasijević je veoma rano pokazala interesovanje za filozofiju. Put do filozofije, u poznim godinama svoga života opisala je kao traganje za zadovoljenjem svoje radoznalosti, intelektualnim predispozicijama svoje ličnosti, rano uočenom potrebom za kritičkim teorijskim promišljanjem sveta i života, i sociokulturnom sredinom u kojoj je odrastala. Družeći se s Rastkom Petrovićem, rođenim bratom, istaknute srpske slikarke Nadežde Petrović, Ksenija je veoma rano upoznala jedan krug naših eminentnih avangardnih umetnika, pisaca i kritičara toga vremena, među kojima je bio i harizmatični filozof i esejišt, Dimitrije Mitrinović. Još u ranom detinjstvu počinje da čita književna dela vrhunskih pisaca svetske književnosti i posebno ističe snažan utisak koji su na nju ostavili romani Dostojevskog² (Adamović, 1980: 28).

Kao i većina mlađih ljudi Ksenija Atanasijević u svojim tinejdžerskim i adolescentskim godinama kritički preispituje svoje stavove o smislu života i raznim pojavama u društvu i svetu. Razmišljajući o različitim moralnim dilemama pokušava da ih rasvetli čitanjem literarnih i filozofskih dela najpoznatijih domaćih i svetskih autora. Pored prvih mladalačkih teorijskih refleksija o književnosti, umetnosti i muzici, buduća filozofkinja je u svojoj ranoj mlađosti ispoljila potrebu za aktivnim političkim angažmanom, i u svojim biografskim uspomenama ističe, da je učestvovala u demonstracijama prilikom aneksije Bosne i Hercegovine (Vuletić, 2005: 19).

Prema svedočenju naše filozofkinje, uticaj profesora u gimnaziji na njen intelektualni razvoj, i njeno opredeljenje da izabere filozofiju kao svoj profesionalni poziv, bio je veoma značajan. Na studijama filozofije, koje su bile isprekidane ratovima, pokazala je veliku marljivost i izuzetnu sposobnost spekulativnog mišljenja.

² „Najvažniji u mom životu bio je Dostojevski. (...) on je najveći pisac i najveći filozof.“ (Adamović 1980: 28)

Njenu izuzetnu filozofsku nadarenost zapazio je profesor Branimir Petronijević, koji je početkom prošlog veka veoma ambiciozno počeo da gradi svoju evropsku filozofsku karijeru. Velika želja mlade studentkinje Ksenije Atanasijević za afirmacijom u filozofiji i Petronijevićovo nastojanje da što pre postigne uspeh na evropskoj, i priznanje na domaćoj filozofskoj sceni, bili su dva veoma snažna motiva koji su ih vremenom intelektualno zbližili. Konvergentnost filozofskih interesa najvećeg srpskog metafizičara i talentovane studentkinje filozofije, ogledala se u tome, što je Petronijević i pored svog veoma rano objavljenog glavnog filozofskog dela, *Principi metafizike I*, (1904) II, (1911), i prvih, ponekad, izuzetno laskavih reakcija stranih filozofa, bio nezadovoljan zbog ambivalentnog (Cicvarić, 1909: 45) odnosa prema njegovoj filozofiji u našoj sredini. Nastojanje Ksenije Atanasijević da se kao žena afirmiše u oblasti koja je u to vreme, ne samo kod nas, već i u Zapadnoj Evropi bila, još uvek, muški zabran, jedna je od važnih tačaka u kojoj su se povezivale teženje mладог profesora i intelektualne ambicije talentovane studentkinje, koju je njen budući mentor ne samo podsticao, već sve više usmeravao u njenim filozofskim interesovanjima.

Našavši se u krugu Petronijevičevih omiljenih učenika, Ksenija Atanasijević je veoma rano dobila jasan i precizan zadatak da u svojim filozofskim istraživanjima pronađe istorijske korene filozofske doktrine našeg najpoznatijeg metafizičara. Budući da je Petronijević vlastite filozofske korene³ video u filozofskoj teoriji Đordana Bruna (Giordano Bruno) on je svojoj učenici dao zadatak da u svojoj doktorskoj tezi razmotri jedno od najtežih dela filozofa iz Nole, *De minimo triplici* (O najmanjem).

U istraživanjima Ksenije Atanasijević filozofskog dela Đordana Bruna, koja su se pod Petronijevičevim pokroviteljstvom

³ Ovu tvrdnju Petronijević će negirati posle pojave (njegovog) portreta filozofa metafizičara koji je u svojim *Filozofskim fragmentima* dala Ksenija Atanasijević. „U svom francuskom spisu o Đordanu Brunu (*La doctrine metaphysique et geometrique de Bruno*, 1923), spisu koji se svojom vrednošću toliko ističe nad njenim docnjim radovima, autorka tvrdi da sam ja svoju geometrijsku doktrinu diskretnog prostora izobrazio polazeći od geometrijske doktrine Brunove (n.n.m. str. 132 i 155-6). Iako sam autorki usmeno bio obratio pažnju na to da nikakva genetička veza ne postoji između moje i Brunove geometrijske doktrine, autorka je ipak ostala pri svome pogrešnom tvrđenju koje ovde moram izrečeno da ispravim“ (Petronijević, 2002: 465).

odvijala u Švajcarskoj, na osnovu njenih šturih, dnevničkih beležaka, koje je ona u svojoj korespondenciji razmenjivala sa jednom svojom prijateljicom, može se, bar donekle, naslutiti kako je tekao njen istraživački rad i kako se naša mlada filozofkinja odnosila prema svom mentoru. Iako nemamo dovoljno podataka da bismo mogli doneti neke sasvim precizne zaključke o tom odnosu, ipak se iz njenih kratkih opaski, može videti da ona radi pod budnim okom svoga strogog mentora, ali i da počinje da uviđa da autoritativni profesor nije sveznajući i da je i ona u svom istraživanju Brunovog spisa ponešto otkrila što ni njemu nije bilo poznato (Vuletić, 2005: 33–35).

Naravno, usputne opaske Ksenije Atanasijević o vlastitim filozofskim istraživanjima nisu dovoljne da bismo sasvim precizno i sa sigurnošću mogli zaključiti da li je ona, već u svojim ranim spisima počela da pokazuje jasne znakove teorijske samostalnosti u svome mišljenju. Naprotiv, u tom razdoblju svoga filozofskog formiranja, jasno se vidi da naša filozofkinja, kao i svi mlađi filozofi strogo sledi stručna uputstva svoga mentora. Ona je sasvim svesna da joj, ne samo izrada njene filozofske disertacije, već i filozofska karijera zavise od Petronijevićevog mišljenja i njegovog neprikosnovenog autoriteta.

Kako je kasnije došlo do njihovog razlaza i da li se njihov raskid prvo, ili možda, istovremeno, desio na filozofskom polju, to tek treba pažljivo istražiti. Obično se optužba za plagijat navodi kao ključni razlog zbog čega je Ksenija Atanasijević posle neravnopravne, i iscrpljujuće borbe oterana sa Filozofskog fakulteta. Prema dosadašnjim istraživanjima, stiče se, međutim, utisak da te optužbe nisu bile sasvim uverljive da bi mogle biti dovoljan razlog za uklanjanje Atanasijevićeve sa Univerziteta. Na to na neki način ukazuje i Petronijevićev pokušaj da smiri uzavrele polemičke strasti između svojih učenika, Ksenije Atanasijević i Nikole Popovića. Ne osporavajući Ksenijin izbor u zvanje vanrednog profesora, Petronijević je u polemici između nje i Popovića posredovao tako što je nastojao da svojim autoritetom umanji značaj njihove filozofske polemike, tvrdeći da u našoj sredini još uvek ne postoji kredibilna filozofska kritika, a kao dokaz za to naveo je negativne ocene domaćih kritičara njegovog filozofskog dela. Izgledalo je kao da je Petronijevićeva reakcija za trenutak smirila zaraćene strane. Međutim, pojava druge knjige *Fragmenata* (1930) Ksenije Atanasijević

u kojoj je ona dala portret filozofa-metafizičara u kojem se prepoznao njen učitelj, bio je drugi „prst u oko“,⁴ posle koga za nju nije više bilo utočišta na Filozofskom fakultetu. (Kučinar, 2012: 242)

Potonji razvoj događaja na Filozofskom fakultetu pokazaće da je naša filozofkinja, svojim filozofskim portretom filozofa metafizičara, prerano bacila rukavicu u lice najznačajnijem filozofu na tadašnjoj srpskoj filozofskoj sceni, i tim činom sama sebi potpisala presudu i zapečatila svoju univerzitetsku karijeru.

Ipak Ksenija se nije predavala. Štaviše, pokušala je da istovremeno, veoma hrabro vodi borbu na dva fronta. Polemisala je sa svojim protivnicima i intenzivno radila na svojoj filozofskoj i javnoj afirmaciji. O tome na veoma upečatljiv način svedoč bibliografija njenih radova iz koje se jasno vidi da je ona vreme svog progona pretvorila u razdoblje svoje pune afirmacije u filozofiji i intelektualnom javnom životu. „U vremenu najvećih i stalnih pritisaka objavila je, između ostalog, dve knjige *Filozofskih fragmenata*, I (1929), II (1930)“ (Kučinar, 2012: 237) koje, po mišljenju merodavnih tumača njenog dela, predstavljaju „jedno od najumnijih i najdragocenijih knjiga na našem jeziku“ (Pandurović, 1935: 141, Pandurović, 1935: 7), u kojima se „može videti nov duhovni stav Ksenije Atanasijević (Vujić, 1935: 152) i koji predstavljaju istinsko „svedočanstvo originalnog filozofskog mišljenja, izraza i stila“ (Kučinar, 2012: 237).

Pandurović je u svojoj podeli filozofa u tri kategorije (poznavaci svoga predmeta, talentovani kritičari i stvaralački talenti) (Pandurović, 1935: 120–121) zaključio da Ksenija Atanasijević ispunjava uslove prve dve kategorije. Najpoznatiji srpski filozofski kritičar između dva rata Vladimir Vujić smatra da, kada se govori o filozofskoj delatnosti Ksenije Atanasijević, moraju se imati u vidu sledeći njeni aspekti; da je reč o „ženi filozofu, zatim dobrom, stručnom popularizatoru antičke filozofije (...) koja je u svojim ranim radovima bila „protivnik svake neakademske mudrosti, koja je za nju značila 'unižavanje' filozofije“ (Vujić, 1929: 151). Stoga je ovaj kritičar, pojavu njenih *Filozofskih fragmenata* ocenio kao „konverziju“ (Vujić, 1928: 251) u odnosu na njeno ranije sleđenje Petronijevićeve anahrone metafizike, od koje ona počinje da se distancira, i daje jašan nagoveštaj o stvaranju vlastitog filozofskog stanovišta.

⁴ Prvi „prst u oko“ bio je Ksenijina omalovažavajuća kritika filozofskih i pensisničkih radova Nikole Popovića (Vuletić, 2005: 55).

U svojoj konciznoj i veoma prodornoj, rasvetljavajućoj analizi ključnih momenata života i najvažnijih aspekata Ksenijinog filozofskog dela, Zdravko Kučinar ukazuje da je autorka u svojim *Filozofskim fragmentima* dajući kritički pogled na metafiziku i filozofa metafizičara, napravila jasan „otklon“ (Kučinar, 2019: 34) prema toj vrsti filozofije i takvoj filozofskoj figuri, u kojoj je svoj lik prepoznao njen mentor Branislav Petronijević.

Na osnovu temeljnih istraživanja srpske filozofije, početak osamostaljivanja Ksenije Atanasijević u njenom filozofskom razvitu, najpozniji istoričar srpske filozofije Slobodan Žunjić, u svojoj *Istорији српске филозофије* ističe, da je naša filozofkinja, „još u vreme svoga doktorovanja“, baveći se antičkom i Spinozinom i Kantovom praktičkom filozofijom počela da gradi svoj put u filozofiji (Žunjić, 2014: 268).

Kao važan aspekt Ksenijine izgradnje vlastitog filozofskog identiteta, koji bitno odudara od Petronijevićevih metafizičkih konstrukcija, ovde treba ukazati i na njene brojne i raznovrsne filozofske radove o feminizmu, usmerene na filozofska istraživanja ženskih likova i žena u antičkoj filozofiji, tragediji, poeziji i nauci (Atanasijević, 2015). U sklopu filozofske rehabilitacije Ksenije Atanasijević, koja počinje 70-ih godina prošlog veka, njeni filozofski radovi o feminizmu sve više postaju deo različitih teorijskih pristupa, od istraživanja široko shvaćenog pojma feminizma i ženskog pisma u našoj teorijskoj literaturi do najnovijih teorija feminizma i feminističke kontrajavnosti, posthumanizma i rodnih studija⁵.

U periodu svoje neravnopravne borbe sa institucionalnim moćnicima na Univerzitetu, Ksenija Atanasijević je „prevela (je) i komentarisala jedno od najznačajnijih dela moderne evropske filozofije, Spinozinu *Etiku* i tim prevodom značajno uticala na definitivnu internacionalizaciju i stabilizaciju naše filozofske terminologije i njen savremeno uobličenje“ (Kučinar, 2012: 238). Bez obzira na autor-kinu intenzivnu filozofsku aktivnost i njenu plodnu filozofsku produkciju i vredan prevodilački rad „to međutim, nije vodilo odustajanju od namere da joj se onemogući dalja akademska

⁵ O toku i stanju najnovijih istraživanja filozofskog dela Ksenije Atanasijević iz različitih feminističkih perspektiva, iscrpan, kritički pregled daje Irina Deretić u svom radu: Ksenija Atanasijević o ženama i ženskom pitanju u antičkoj filozofiji (Deretić, 2016: 93–109); up. (Petrović, 1987: 13; Ivezović, 1984: 45–47).

karijera. Bila je uporno potiskivana iz filozofskog života i to ne samo u vremenu progona sa Univerziteta, već i u kasnijim periodima svog života" (Kučinar, 2012: 238). Koliko su Ksenijini progonitelji bili nemilosrdni najbolje svedoči u svojoj autobiografiji njen student Bogdan Šešić, koji navodi da je zbog toga što je pohađao predavanja Ksenije Atanasijević bio „prvo kritikovan od strane njenih protivnika, a pošto je nastavio da posećuje njena predavanja (...) i sam je bio (...) ignorisan" (Kučinar, 2012: 238).

Međutim, svaki objektivan pristup u sagledavanju ovog slučaja trebalo bi da uzme u razmatranje i držanje Ksenije Atanasijević u jednom od najtragičnijih intelektualnih sporova u našoj akademskoj zajednici. „Talentovana i obrazovana studentkinja filozofije bila je miljenica Branislava Petronijevića. Poveo ju je sa sobom u Ženevu, gde je za potrebe Petronijevića, ali i svoje buduće doktorske disertacije, čitala *De minimo triplici*, originalno i retko delo Đordana Bruna. Uspešno je završila studije i brzo doktorirala. Zahvaljujući Petronijevićevom zalaganju dobila je mesto na Univerzitetu" (Kučinar, 2012: 239). Te činjenice se moraju imati u vidu, jer se radi o „istoj onoj zatvorenoj sredini" koja će Kseniju desetak godina kasnije protezati sa Univerziteta. Sasvim je jasno da je trebalo imati dosta veštine i uložiti mnogo truda da se na Univerzitet omogući dolazak „žene da predaje filozofiju" (Kučinar, 2012: 239). Svi oni koji su se založili za njen dolazak, pored Branislava Petronijevića, očekivali su „lojalnost mlade koleginice" (Kučinar, 2012: 239). Bez obzira na to što je sasvim jasno da je Ksenija Atanasijević „izborila mesto na univerzitetu svojim trudom i darom, ali je naša kulturna i akademska sredina u njenom dolasku na Univerzitet videla pobedu žene i priзнanje njene ravnopravnosti"⁶ (Kučinar, 2012: 239). Nema sumnje

⁶ Saradnice časopisa *Ženski pokret* i pripadnice istoimenog feminističkog udruženja, uspeh Ksenije Atanasijević smatrале су i vlastitim uspehom na polju društvenog angažmana u borbi za ravnopravnost žena. Stoga su s velikim zadovoljstvom oglasile vest „da je g-đica dr Ksenija Atanasijević izabrana za docenta na filozofskom fakultetu Beogradskog Universiteta" (Vlajić, 1923: 337). Ovaj uspeh naše filozofkinje za njih je bio „dvostruko radostan događaj iz ovog razloga: uopšte uzevši nije tako teško stvar dobiti universitetsku katedru, i ljudi, ispunjenjem ovog drugog, ponekad i bez njega, lako postižu ono prvo. Mi duboko verujemo, da kod žena neće biti slučaj, ona će uvek morati zaslužiti universitetsku katedru, što nam je uostalom naročito milo, pa tek je onda dobiti. Znači, do universitetske katedre treba preći dve ozbiljne prepone – zaslužiti je i dobiti je – g-đica Atanasijević ih je obe sjajno prešla" (Vlajić, 1923: 338).

da se Ksenija Atansijević, stupajući za filozofsku katedru na beogradskom Univerzitetu, našla pred velikom odgovornošću da „počaže da je njen izbor bio opravdan i da neće dovesti u sumnju izbor žene na Univerzitetu. Njena obaveza bila je dvostruka i učinjena je javnom, a ne samo privatnom stvari“ (Kučinar, 2012: 239).

Ako je put jedne žene bio tako trnovit da bi ona ušla u krugove akademske elite i da je za taj uspeh bila neophodna ogromna podrška pripadnika intelektualnog establišmenta, pojedinaca i feminističkih udruženja, sasvim je jasno da se „mora (se) razmisliti i o tome da li je Ksenija Atanasijević brzo zaboravila kako je bilo teško prokrčiti put do mesta na Univerzitetu i da li je bilo taktično i ispravno stupiti u sukob sa onima koji su se dobro potrudili da je dovedu na fakultet“ (Kučinar, 2012: 239–240). Ovo pitanje se mora postaviti i zbog toga, što ne smemo izgubiti izvida da su „postojala (su) razna ‘upozorenja’ koja su ukazivala na mogućnost gubitka teško stečenog mesta na Univerzitetu, i naša filozofkinja je morala imati u vidu ne samo lični gubitak, već gubitak koji bi pretrpeo ženski pokret koji je sve vreme zdušno podržavao i pozdravio dolazak žene, u liku Ksenije Atanasijević, na Univerzitet“ (Kučinar, 2012: 240).

Na osnovu zabeleženih reakcija, ne samo intelektualne, već i najšire kulturne javnosti, stiže se utisak da je „Ksenija Atanasijević zaboravila da još nisu bili stvoreni uslovi za ravnopravnu borbu i potpunu samostalnost. Ona je stupila u bitku za koju je morala znati da će, u tadašnjim okolnostima, biti izgubljena“ (Kučinar, 2012: 240).

Nastojeći da zaštiti Popovićev ugled koji je Ksenija Atanasijević svojom oštrom kritikom njegovih filozofskih radova dovela u pitanje, u spor se umešao i Petronijević. Želeći da se polemika između njegovih učenika prekine, on je bio taj koji je pokrenuo inicijativu i dao svoj potpis za Ksenijino unapređenje u zvanje vanrednog profesora. Ali ta Petronijevićeva inicijativa ostala je mrtvo slovo na papiru. Ksenija nije izabrana u više zvanje, već je došlo do velikog obrta i Filozofski fakultet je zatražio preispitivanje ovog predloga.

Dosadašnja istraživanja „dramatičnog obrta“ koji je nastao neposredno posle pojave Ksenijinih *Filozofskih fragmenata* (1929) pokazuju, međutim, da njen progon sa Filozofskog fakulteta nije mogao biti samo posledica neuverljivih dokaza o navodnom plagijatu, već da se iza te odluke krilo nešto mnogo značajnije (Vuletić, 2005: 90, 123). Stoga pouzdan odgovor na ovo pitanje nije moguće dati bez preciznog razjašnjenja Petronijevićeve uloge u ovom

slučaju. U početku je izgledalo da se u ovom sporu najveći filozofski autoritet toga vremena u Srbiji drži po strani. Međutim, pojačavanje kampanje protiv Ksenije Atanasićević, koje je nastupilo posle pojave njene prve knjige *Filozofskih fragmenata* (1929), izgleda da nudi odgovor na ovo pitanje. Važno je napomenuti da je u prvoj knjizi *Filozofskih fragmenata* ona izvršila definitivan obračun sa svojom filozofskom mladošću. Iako je autorka i pre te knjige u više svojih radova⁷ najavila svoju „novu filozofsku orientaciju“,⁸ novo shvatanje filozofije i fragmenta i aforizma kao nove forme filozofskog izraza, nasuprot filozofskom sistemu (što je bilo karakteristično za njenog profesora Petronijevića), jasno je nagoveštavalo da se naša filozofkinja bitno udaljila i problemski i stilski od svojih filozofskih početaka, koji su bili u znaku dominacije razrade metafizičkih promišljanja njenog učitelja Branislava Petronijevića. Premda svoju prvu knjigu *Fragmenata* razume kao metafizičke aforizme, Ksenija

⁷ U svojoj raspravi o *Racionalizmu i misticizmu*, Ksenija Atanasićević je najavila da „filozofija budućnosti biće, nema sumnje o tome, složena iz elemenata obeju struјa“ (racionalizma i misticizma M.L.) (Atanasićević, 1928: 135).

⁸ O ovom pitanju među istraživačima filozofskog dela Ksenije Atanasićević postoje različita mišljenja. Vladimir Vujić koji je prvo vodio oštре polemike (Vujić, 2006: 176–1183) sa našom filozofkinjom da bi zatim, kada je ona okrenula leđa Petronijeviću, postao njen veliki poštovalec. On smatra da je Ksenija promenu svog filozofskog stanovišta najavila već u svom razmatranju filozofskog dela Božidara Kneževića (Vujić, 1929: 151), za čije je moralno stanovište i njegove filozofske aforizme pokazavala veoma rano posebnu naklonost. Slobodan Žunjić smatra da je odvajanje Ksenije Atanasićević od Petronijevića počelo još ranije, u „toku njenog doktorovanja“ (2014: 268), a Zdravko Kučinarić ističe da su *Filozofski fragmenti* u kojima je dat portret filozofa metafizičara bili trenutak i mesto u kojem je Ksenija Atanasićević jasno pokazala da je u njenom filozofskom razvoju nastupio „veliki otklon“ od filozofskog diskursa koji je u akademskoj filozofiji u Srbiji inaugurisao i izgradio Branislav Petronijević i koji su najdoslednije sledili u različitim aspektima njegovi učenici Nikola Popović i Ksenija Atanasićević. Najraniju fazu njihovog filozofskog formiranja na najupečatljiviji i najprecizniji način dao je Vladimir Vujić: „Dve doktorske teze“ iz filozofije, teza g. dr Nikole Popovića i teza gdice dr Ksenije Atanasićević, pokazuje isti interes i isti kurs. U prvoj se vrši sistematski pregled učenja o prostoru, od kojih je, kako tvrdi pisac teze ‘jedino logički moguća’ teorija o prostoru koju je dao g. Petronijević; u drugoj se detaljno izvodi Brunovo učenje ‘o najmanjem’ kao jedan pokušaj osnivanja diskretnе geometrije koju je, kako tvrdi pisac teze, ‘metafizički verificirao i konsekventno deducirao tek Petronijević u svojoj metafizici’ izvodi se jedan istorijsko-filozofski zaključak: da Đordano Bruno ‘ima značaja za diskretnu geometriju poglavito kao prethodnik Petronijevićev’“ (Vujić, 2006: 167–168).

Atanasijević, na paradoksalan način, sa podsmehom govori o dodatašnjoj metafizici i filozofu-matafizičaru.⁹

Međutim, da bi se raskrstilo sa starim filozofskim stanovništem neophodno je bilo da se jasno najavi i ono novo što dolazi i za šta se naša filozofkinja zalaže. Po njenom mišljenju, „nova filozofija neće biti isključivo gimnasticiranje pameti (...), jer „nama modernima nije potreban usahnuo logičar (...)“ (Atanasijević, 1929: 9–11). Stoga ona želi da najavi „nešto utešnije i zračnije nego što je zapleteno i jalovo razglabanje pojmove“ (Atanasijević, 1929: 11). Ona predviđa da se „filozofi naše budućnosti neće (se) više zavijati u pomrčinu od reči (...). Nova filozofija će donositi punoču i bogatstvo i duhu i duši, zadovoljiće i religijsku potrebu čovekovu i pružiće mu, možda priliku da upozna egzaltaciju“ (Atanasijević, 1929: 9–11).

Ksenijene reči „nama nije više potreban usahnuo logičar“ ni „jalovo razglabanje pojmove“, po mišljiju nekih naših istraživača,¹⁰ mogu se shvatiti kao prvi otvoreni poziv iz naših akademskih filozofskih krugova ne samo na detronizaciju Petronijevića¹¹ sa srpskog filozofskog trona, već i odbacivanje njegove anahrone metafizike koja je dominirala u srpskoj filozofiji u prvoj polovini prošlog veka. Da bismo razumeli „težinu tog raskida i veličinu Ksenijinog ‘filozofskog okreta’ koji se desio u njenom filozofiranju“, neophodno je da se, kako nas upućuje Vujić (2006: 167–175), a podseća Kučinar, setimo reči kojima je ova „Petronijevićeva učenica i jedno vreme, njegova saputnica, završila svoju doktorsku tezu: ‘Filozof iz Nole ima značaja poglavito kao prethodnik Petronijevićev! (a ne da je Petronijević njegov sledbenik!)’“ (Kučinar, 2012: 241). Ksenija

⁹ Poznavaoci filozofske misli Ksenije Atanasijević se uglavnom slažu da ona, govoreći o filozofu metafizičaru kao o „preživeloj pojavi u filozofiji“ (Panđurović, 1935: 123, Vujić, 2006: 173, Kučinar, 2012: 241), aludira na filozofa u liku Branislava Petronijevića i njegovu filozofsku delatnost.

¹⁰ Zanimljiv osvrt o Filozofskim fragmentima Ksenije Atanasijević daje Vladimir Dvorniković koji ističe njihovu tematsku i žanrovsку originalnost kao i naglašen autorkin lični pečat po čemu ova njena filozofska dela veoma odudaraju od uobičajene domaće akademske filozofske produkcije. Dvorniković naglašava da autorka piše „šopenhauerski resko“ i da su neki njeni fragmenti i aforizmi ispisani „krvlju ... pomešanom i sa žuči“. Poseban kvalitet autorkinih *Fragmenata* Dvorniković vidi u njenoj „spisateljskoj smelosti da čoveku i životu do kraja i konsekventno vraća onakvu filozofiju u lice kako zaslužuje“ (Dvorniković, 1930: 226–228).

¹¹ „Nama modernima nije bio potreban usahnuo logičar‘ ... te reči nije bilo teško pročitati kao: nama nije više potreban Petronijević!“ (Kučinar, 2012: 241).

Atanasijević, po Kučinarovom mišljenju, krajem dvadesetih godina prošlog veka, vrši „otklon prema jalovoj filozofiji”¹² svoga učitelja i okreće se „novoj orijentaciji” u filozofiji (Kučinar, 2012:?).

Na osnovu prethodno analiziranog fragmenta i Ksenijine polemike sa Popovićem, „može se zaključiti da je ona inicirala spor, a da nije shvatila kakve oblike i razmere on može poprimiti. Ako je znala koliko je bilo teško pridobiti Univerzitet za njen izbor, nije bilo teško predvideti da će se aktivirati svi stari otpori i snage koje su se protivile njenom dolasku i da će pokušati da je uklone iz svoje „muške” sredine. Stoga deluje veoma uverljivo Kučinarova tvrdnja da je „prvi krug spora sa Popovićem, prekinut (je) Petronijevićevom intervencijom, samo (je) zavarao Atanasijevićevu i naveo je na krive procene o moći proširivanja spora i na Petronijevića” (Kučinar, 2012: 242).

Pažljivim razmatranjem ovog spora, može se reći da je on bio ne samo Ksenijin sukob sa institucionalnom moći, već i borba filozofskih stanovišta onog koje je dominiralo, ne samo u našoj akademskoj sredini, i novog koje se, u filozofskoj borbi različitih filozofskih struja, tek uspostavljalo. Čini se da je upravo Ksenijin pokušaj kritičkog osporavanja filozofskog stanovišta njenog bivšeg mentora i nastojanje da promoviše svoje novo shvatanje filozofije i filozofa doprinelo njenom neminovnom gubitku Petronijevićeve podrške i bitno uticalo na negativan ishod njene neravnopravne institucionalne filozofske bitke u koju se ona prerano i nesmotreno upustila. Ipak i pored pogrešne procene konstelacije institucionalne moći i Ksenijinog izdvajanja iz Petronijevićevog kruga, ovaj sukob je, nema sumnje, uticao na ubrzani promenu i izgradnju njene „vlastite ‘filozofske fizionomije’” (Marić, 2006: 23).

Kritika nekih važnih taktičkih previda naše filozofkinje nema za cilj da ospori njeno „pravo da se bori za svoje poimanje filozofije, za vlastiti put i napuštanje zabluda i uticaja anahrone Petronijevićeve metafizike, već se samo skreće pažnja na pitanje da li je Ksenija Atanasijević dobro procenila izglede svoje borbe i da li je njena takтика bila promišljena i svrsishodna, da li je gubitak bio veći od mogućeg dobitka u njenoj borbi, da li u ličnoj borbi nije zaboravljen širi društveni i kulturni značaj njenog ishoda” (Kučinar, 2012: 242). Čini se da svi ti aspekti, na koje u svom tumačenju „slučaja Ksenije

¹² Način na koji je Ksenija načinila taj otklon, bio je „prst u oko Petronijeviću”, pored onog koji je, već ranije stavlen u oko Popoviću” (Kučinar, 2012: 241–242).

Atanasijević” s pravom ukazuje Zdravko Kučinar, imaju širi značaj i da ih je, ne samo zbog njihove aktuelnosti, već i teorijske važnosti, potrebno pažljivo razmotriti.

Kao što Ksenijin dolazak na Univerzitet nije bio samo dokaz ličnog uspeha jedne žene, već događaj od posebne važnosti za našu filozofsku zajednicu i razvoj celokupnog intelektualnog života u našoj sredini, isto tako njeno uklanjanje sa Filozofskog fakulteta trebalo bi razumeti kao „nepravdu u najširem smislu, koja je pogodila ne samo mladu docentkinju, već i našu filozofiju i pravo žena da ravnopravno učestvuju u akademskom životu i radu na Univerzitetu“ (Kučinar, 2012: 237).

Istraživači i istraživačice su dovoljno jasno istakli široku filozofsku obrazovanost i filozofsku kompetentnost Ksenije Atanasijević (Kučinar, 2012: 237, Vuletić, 2005: 49 i 93), koja je svojim filozofskim radovima i javnom filozofskom delatnošću afirmisala ne samo sebe već i jednakopravnost žena u akademskoj sredini, za koju se prva izborila u našoj zemlji i postala primer drugima kao prva „žena docent u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca“ (Vuletić, 2005: 49). Sve to, međutim, istovremeno pokazuje, da je slučaj naše filozofkinje bio mnogo složeniji filozofski i društveni događaj nego što je to samo formalno utvrđivanje opravdanosti optužbi za (navodni) plagijat. Temeljnja razmatranja celog „slučaja Ksenije Atanasijević“ otkrivaju da su se pre, i tokom toga spora, odvijale važne promene kako u filozofskom diskursu, isto tako i u samom feminističkom polju¹³, u

¹³ Dolazak Ksenije Atanasijević na Filozofski fakultet bio je važan događaj ne samo za našu akademsku javnost, već i za feministički pokret kojem je ona pripadala i koji je posle Prvog svetskog rata (Žeželj Kocić, 2018: 100–105) i u Kraljevini Jugoslavije dobio na intenzitetu. Naš najelitniji feministički časopis *Ženski pokret*, već u svom prvom broju pokrenuo je pitanje neravnopravnog statusa žena u društvu (Seleksović, 1921: 65–72), zalažeći se posebno za ravnopravniji položaj žena u visokom obrazovanju.

Nastoeći da popravi nezavidan položaj žena u visokom obrazovanju, redakcija *Ženskog pokreta* je svoje čitateljke obaveštavala o najnovijim i najrelevantnijim teorijskim kretanjima na evropskoj feminističkoj sceni. Tako je saradnica ovog časopisa Desanka Cvetković objavila veoma nadahnut prikaz knjige Aleksandre Kolontaj *Nova žena*, koja je ubrzo postala *Biblija* globalnog feminističkog pokreta. Za naše feministkinje bilo je veoma važno da u našoj sredini pronađu ženu koja bi svojim intelektualnim sposobnostima mogla na dostojan način da reprezentuje koncepciju „nove žene“ kako ju je u istoimenoj knjizi zamislila ruska spisateljica. U našoj feminističkoj javnosti preovladavalo je mišljenje da je mlada doktorka filozofije Ksenija Atanasijević, s obzirom na svoje intelektualne kvalitete idealna osoba za tu ulogu (Todić, 2008/9: 147).

kojem se stvarao ne samo novi teorijski i vizuelni koncept „Nove Žene“, već i novi feministički teorijski diskurs u čijem je središtu bila upravo naša mlada filozofkinja, istaknuta članica *Ženskog pokreta*, jednog od ključnih feminističkih teorijskih glasila u našoj sredini.

LITERATURA

- Adamović, Dragoslav. 1982. *Razgovori sa savremenicima*, Beograd: Privredna štampa.
- Atanasijević, Ksenija. 1923. Šopenhauerova formula pesimizma. *Misao*, (90) 1338–1348.
- Atanasijević, Ksenija. 1923. Ličnost Šopenhauerova. *Misao*, (91) 1411–1422.
- Atanasijević, Ksenija. 1923. Ličnost Šopenhauerova. *Misao*, (92) 1519–1526.
- Atanasijević, Ksenija Vujić, Vladimir. 1926. Povodom slučaja g. Popovića. Beograd: *Misao* (3 i 4) 242–254.
- Atanasijević, Ksenija. 1928. Racionalizam i misticizam. *Srpski književni glasnik*, (24) 131–135.
- Atanasijević, Ksenija. 1929. *Filozofski fragmenti*. Knjiga prva, Beograd.
- Atanasijević, Ksenija. 2006. *Srpski mislioci*. Beograd: Plato.
- Atanasijević, Ksenija. 2008. *Etika feminizma*. (ur.) Vuletić, Ljiljana, Beograd: Helsinski odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Atanasijević, Ksenija. 2011. *Etika hrabrosti*. (ur.) Vuletić Ljiljana, Beograd: Žene u crnom, Rekonstrukcija ženski fond, Novi Sad: Centar za ženske studije.
- Cicvarić, Krsto. 1909. *Idealizam ili materijalizam - s naročitim pogledom na filozofiju Branislava Petronijevića*, Beograd: Štamparija "Srbija".
- Deretić, Irina. 2016. Ksenija Atanasijević o ženama i ženskom pitanju u antičkoj filozofiji. *Theoria*, (62) 93–109.

Iako je redakcija *Ženskog pokreta* svoj identitet gradila isključivo na idejama i izbegavala da u svom vizuelnom izgledu koristi fotografiju (Todić, 2008/9: 145–163), koja je sve više postajala moćno sredstvo za izgradnju kulturnog identiteta i promovisanje ideoškog i kulturnog modela *Nove Žene*, dolazak Ksenije Atanasijević na Filozofski fakultet imao je takav značaj za naše feministkinje da su one u broju koji je bio posvećen našoj filozofkinji, odstupile od svog uredničkog načela i pored njenog priloga *Žene u Eshilovim i Sofoklovin tragedijama*, objavile i njenu fotografiju sa njenim autografom. Sve to pokazuje da je Ksenijin ulazak u elitni muški akademski klub zdušno podržan i shvaćen i kao veliki uspeh feminističkog pokreta. Sve to govori da je lični uspon mlade i obrazovane žene pretvoren u javni kulturni događaj od prvorazrednog značaja.

- Dvorniković, Vladimir. 1930. Filozofski fragmenti. *Srpski književni glasnik*, XXXI/ (3) 226–228.
- Iveković, Rada. 1984. O ženskome u grčkoj filozofiji prije Platona. *Polja*, (299) 45–47.
- Jeremić, Dragan. 1997. *O filozofiji kod Srba*. Beograd: Plato.
- Kučinar, Zdravko. 2012. *Iz našeg filozofskog života*. Beograd: Plato books.
- Kučinar, Zdravko. 2019. *Branislav Petronijević: opiske o početku i rezimeu njegovog filozofskog dela*. Beograd: Dosije studio.
- Lebl-Albala, Paulina. 1921. Mogu li žene doći na univerzitetsku katedru? *Ženski pokret*, (4) 107–109.
- Marić, Ilija. 2006. *Na efeskom putu*. Beograd: Plato.
- Pandurović, Simo. 1935. *Razgovori o književnosti*. knj. III. Beograd.
- Pandurović, Simo. 1935. *Filozofski fakultet i dr Ksenija Atanasijević*. Beograd.
- Petronijević, Branislav. 2002. *Predavanja iz istorije filozofije*. Beograd: Plato.
- Petrović, Nenad. 1987. Feminizam Ksenije Atanasijević. *Naša reč*, (388) 13.
- Selesković, Momčilo. 1921. Žena i društvo. *Ženski pokret*, (3) 65–72.
- Todić, Milanka. 2008/9. Nova žena ili robinjica luksuza: naslovne strane ženskih časopisa u Srbiji (1920–1940). *Zbornik Muzeja primenjene umetnosti*, Beograd, (4/5) 145–163.
- Vlajić, Milica. 1923. Prvo ustupanje naše katedre ženi. *Ženski pokret*, (8) 337–338.
- Vujić, Vladimir. 1928. Kad je reč o našim filozofskim orientacijama. *Novi vidici*, (1) 1 250–251
- Vujić, Vladimir. 1929. D-r Ksenija Atanasijević, prikaz, Filozofski fragmenti, knjiga prva, Beograd: Geca Kon, 1929, *Letopis Matice srpske*, (321) 1 151–152.
- Vujić, Vladimir. 2006. *Sputana i oslobođena misao*. Beograd: Zadužbina Svetog manastira Hilandara.
- Vuletić, Ljiljana. 2005. *Život i misao Ksenije Atanasijević*. Beograd: izdanje autorke.
- Žunjić, Slobodan. 2014. *Istorijske srpske filozofije*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika.

Marinko Lolić

**BRANISLAV PETRONIJEVIĆ AND
KSENIJA ATANASIJEVİĆ – TWO
CONCEPTIONS OF PHILOSOPHY AND
PHILOSOPHER IN THE
CONTEMPORARY PHILOSOPHICAL
DISCOURSE**

Abstract

Branislav Petronijević had a versatile and exceptionally important role in the development of the academic philosophy in our country. After he had obtained PhD in philosophy in Leipzig, he soon became professor in the Grand School, later the University of Belgrade, where he introduced a series of new philosophical disciplines and with his systematic academic work considerably improved the teaching of philosophy in our country. In the Serbian philosophy of the first half of the 20th century, his name became the synonym for philosophy and philosopher. Beside his international philosophic reputation, Petronijević was also popular within a circle of our academic philosophers who followed the greatest Serbian metaphysician when it came to their conceptions of philosophy and philosopher. The talented Ksenija Atanasijević had a special place within that circle of students of Petronijević's while she was also the first woman who obtained PhD in philosophy from the University of Belgrade, and subsequently was appointed assistant professor at

the Faculty of Philosophy of the University of Belgrade. The enormous merits of the authoritative Branislav Petronijević for Ksenija Atanasijević's appointment at the University and her introduction into the Serbian academic philosophical élite, a cultural sphere dominated by men, were not less substantial than the role he played in her subsequent removal from the Faculty of Philosophy, which has never been fully clarified. The philosophical aspects of this event are extraordinarily important not only for understanding of the development of our philosophy, but also for the whole modern civil culture and the public and social life of our élite in the first half of the 20th century.

In this paper the author tries to illuminate less apparent philosophical aspects of this event and to present the shifts in the understanding of the concepts of philosophy and philosopher in the writings of Ksenija Atanasijević, as one of the important points of discord between she and her mentor Petronijević, which is still insufficiently explored and which nowadays, when philosophy is no longer restrictive to women (gender), can be interesting for the studying and understanding of reconceptualization of the key notions in the contemporary Serbian philosophical discourse.

Keywords: philosophy, philosopher, university, Branislav Petronijević, natural metaphysician, Ksenija Atanasijević, female philosopher, feminism, gender.